

جو هیجانی خانواده

مریم افتخاری

دکتری مشاوره، دانشگاه شهیدچمران اهواز.

نام نویسنده مسئول:

مریم افتخاری

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۷/۱۳

چکیده

رشد هیجانی تحت تأثیر عوامل مختلفی از قبیل خلق و خو، رشد عصب‌شناسی و شناختی قرار دارد. با این وجود هیجان‌ها حاصل تعاملات اجتماعی نیز هستند و یکی از زمینه‌های اجتماعی مهم در رشد آن‌ها خانواده است. به طوری که اعضای خانواده با ابراز هیجان‌های مثبت و منفی فضایی را به وجود می‌آورند که بقای آن خانواده را تضمین می‌کند. در این مقاله با مرور پژوهش‌های انجام گرفته بر روی جو هیجانی خانواده، انواع جو هیجانی خانواده (مثبت و منفی) و مؤلفه‌های جو هیجانی خانواده (سلامت روان والدین، دلبستگی والد- فرزند، سبک فرزندپروری، ابرازگری هیجان در خانواده و ارتباط زناشویی) و تأثیرات جو هیجانی خانواده مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به مطالب مطرح شده، در صورت توجه والدین در به وجود آوردن فضای هیجانی مثبت، فرزندان احساس امنیت هیجانی را تجربه خواهند کرد، مشکلات کمتری در تنظیم هیجانی، سازگاری و پرخاشگری خواهند داشت، توانایی حل خلاقانه مسائل و پیشرفت تحصیلی را کسب کرده و در شرایط بیماری می‌توانند به خوبی آن را مدیریت کنند.

واژگان کلیدی: جو هیجانی خانواده، انواع جو هیجانی خانواده، مؤلفه‌های جو هیجانی خانواده.

مقدمه

خانواده یکی از زمینه‌های اجتماعی مهم در رشد هیجان‌ها است. به‌طوری‌که تنظیم هیجانی در فرزندان به سه طریق مشاهده‌ی نحوه‌ی ابراز هیجان، فعالیت‌های فرزندپروری والدین و جو هیجانی ایجادشده در خانواده تأثیر می‌پذیرد [۱]. جو هیجانی خانواده^۱ دربرگیرنده هیجان مثبت و منفی ابرازشده در بین اعضای خانواده است و منعکس‌کننده رویه هیجانی و چگونگی عملکرد خانواده به‌عنوان یک گروه است که امکان درک مشترک و سرمایه‌گذاری عاطفی برای باهم نگه‌داشتن اعضای خانواده را فراهم می‌آورد [۲]. همان‌طور که هیجان‌های یک فرد به‌عنوان عاملی برای بقای هویت و ارزش‌هایش عمل می‌کند، هیجان‌های یک خانواده نیز می‌تواند برای ادامه‌ی یکپارچگی آن خانواده به کار رود. علاوه بر این جو هیجانی یک خانواده به رفتارهای فرزندپروری و زمان و مقدار و نوع هیجان ابرازشده توسط اعضاء اشاره دارد که از طریق اجتماعی‌سازی هیجان شامل فهم، تجربه و تنظیم هیجان بر سلامت فرد تأثیرگذار است [۳]. با توجه به اهمیت جو هیجانی خانواده، هدف اصلی این مقاله بررسی انواع جو هیجانی و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده جو هیجانی خانواده و تأثیرات آن می‌باشد.

جو هیجانی مثبت و منفی

جو هیجانی که فرزندان روزانه در محیط خانواده تجربه می‌کنند، اثری مهم بر رشد هیجانی آن‌ها دارد. هنگامی که کودکان در محیطی پاسخگو زندگی می‌کنند و در آن احساس موردپذیرش قرار گرفتن و پرورش یافتن می‌کنند و از برآورده شدن نیازهای هیجانی خود اطمینان خاطر دارند و می‌دانند چه رفتاری مورد انتظار است و پیامدهای درست رفتار نکردن چه خواهد بود، ایمنی هیجانی را تجربه می‌کنند و جو هیجانی مثبتی در آن خانواده جریان می‌یابد [۴]. درحالی‌که در جو هیجانی منفی، فضایی قهری و غیرقابل‌پیش‌بینی به وجود می‌آید که در آن فرزندان در نتیجه ابراز هیجانی مکرر و غیرمنتظره در معرض خطر واکنشی شدن بسیار بالایی هستند. در این نوع محیط‌ها نه تنها کودکان عدم تنظیم هیجانی را در والدینشان مشاهده می‌کنند، بلکه از نظر هیجانی نیز ایمنی کمتری دارند [۵] و می‌تواند موجب افسردگی در کودکان گردد [۶].

جو هیجانی خانواده انعکاسی از پویایی‌های درون خانواده است و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن عمدتاً از طریق مطالعه‌ی سلامت روان والدین، دلبستگی والد-فرزند، سبک فرزندپروری، ابرازگری هیجان در خانواده و ارتباط زناشویی موردبررسی قرار گرفته است [۱] که در ادامه به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

سلامت روان والدین

خانواده سیستمی پویا و پیچیده است که از شخصیت افراد (پدر و مادر)، فرآیند (تعاملات بین والدین و فرزندان) و زمینه (تعامل بین عملکرد خانواده و سایر سیستم‌ها) تشکیل شده است (کونیشی، فروین، اسکیب و بولز ۲، ۲۰۱۸). در این میان سلامت روان والدین یکی از عوامل تأثیرگذار بر ایجاد فضای هیجانی خانواده است. به‌طوری‌که مادران افسرده نسبت به حالت‌های هیجانی فرزندان پاسخگویی کمتری دارند، به میزان کمتری با عاطفه کودکانشان در تماس هستند و خشم و ناراحتی بیشتر و عاطفه مثبت کمتری را نسبت به آن‌ها نشان می‌دهند. چنین والدینی رفتارهای ناسازگار به‌ویژه خشم را در بافت خانواده نشان می‌دهند و کودکان استراتژی مشابهی را یادگیری و مدل‌سازی می‌کنند [۷]. همچنین افسردگی مادر به‌عنوان پیش‌بینی‌کننده افسردگی و سازگاری ضعیف هیجانی و اجتماعی در نوجوانان نشان داده شده است [۸].

یکی دیگر از مشکلاتی که می‌تواند بر جو هیجانی خانواده اثرگذار باشد، استرس پس از سانحه ۳ است. افرادی که نشانه‌های استرس پس از سانحه را تجربه می‌کنند، در تنظیم عواطف و کنترل شناخت‌های منفی مرتبط با رویداد استرس‌زا با مشکل مواجه می‌گردند، تلاش می‌کنند که از افکار و هیجان‌های مرتبط با رویداد تنش‌زا اجتناب نمایند، از دیگران فاصله می‌گیرند و احساس خشم و بی‌قراری نموده و در تنظیم برانگیختگی فیزیولوژیکی خود دچار مشکل می‌گردند. همچنین این نشانه‌ها در پردازش

1 Family emotional climate

2 Konishi, Froyen, Skibbe & Bowles

3 Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD)

شناختی و کارکرد اجرایی حافظه آنها اختلال ایجاد می‌کند [۹]. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که استرس پس از سانحه ایجادکننده کناره‌گیری در تعاملات والد-فرزندی است که منجر به دلبستگی اضطرابی و اجتنابی می‌گردد [۱۰]. اتول، ددز، برتون، روث ول و کت ۴ (۲۰۱۸) نیز در پژوهش خود به بررسی اثرات استرس پس از سانحه و افسردگی پدران بر جو هیجانی خانواده پرداختند و نتایج نشان‌دهنده اثر منفی معنادار بود و این اثر با ادراک دختران از جو هیجانی خانواده مرتبط بود [۱۱].

دلبستگی والد-فرزندی

در سال‌های اولیه زندگی کودک، والدین مسئول مقدار زیادی از تنظیم هیجانی در کودک هستند و پاسخگوی نیازهای هیجانی کودک خود به شیوه‌ای مستمر و رشد دهنده می‌باشند. شواهدی وجود دارد که دلبستگی اولیه تنظیم هیجانی بعدی را پیش‌بینی می‌کند. به‌عنوان مثال گیلیوم ۵ و همکاران (۲۰۰۲) دریافتند که دلبستگی ایمن در ۱/۵ سالگی تنظیم هیجانی مؤثر را در ۳ سالگی پیش‌بینی می‌کند [۱۲]. به‌طور مشابه در نمونه‌ای از دانش‌آموزان پایه‌ی پنجم، کانتراس، کرنز، وایمر، جنتزلر و تامیچ ۶ (۲۰۰۰) خاطرنشان کردند که سازگاری سازنده که به‌عنوان موفقیت در تنظیم هیجانی مفهوم‌سازی شده است، با دلبستگی ایمن مرتبط دانسته شده است. ارتباط بین دلبستگی و شایستگی اجتماعی با میانجی‌گری سازگاری سازنده بیان‌کننده این است که یک‌راه برای تأثیرگذاری دلبستگی بر سازگاری، از طریق اثر بر تنظیم هیجانی کودکان می‌باشد. آنها در پژوهش خود نشان دادند که دلبستگی ایمن به درک هیجانی فرزندان از طریق صحبت مادر-فرزند راجع به هیجان‌ها کمک می‌کند [۱۳].

سبک فرزندپروری

سبک فرزندپروری منعکس‌کننده نگرش‌ها و رفتارهای والدین نسبت به فرزندان می‌باشد که در ایجاد جو هیجانی خانواده کمک‌کننده است [۱۴]. سبک‌های فرزندپروری مختلفی با توجه به روش پاسخگویی و مطالبه‌گری والدین تعریف شده است [۱۵] که به شیوه‌های گوناگون با رشد هیجانی و اجتماعی فرزندان مرتبط است [۱۶]. لازمه این رشد، آگاهی والدین از هیجان‌های خود و فرزندان‌شان می‌باشد [۱]. به‌طوری‌که آگاهی هیجانی توسط لین و شوارتز (۱۹۸۷) به‌عنوان توانایی تشخیص هیجان‌ها در خود و دیگران تعریف شده است. پیشرفتی که از طریق تفکیک و یکپارچگی اطلاعات هیجانی رخ می‌دهد و متفاوت از صرفاً توانایی درک هیجان‌ها است [۱۷] و شامل دانش و شناخت وجود یک هیجان می‌باشد. به‌طور خلاصه آگاهی هیجانی موجب می‌گردد والدین از ربایش هیجانی ۷ (غرق شدن در احساسات قوی و عمل کردن بدون تفکر دقیق) اجتناب کنند و در مورد ارزش‌ها و قوانینی که بیشترین اهمیت را برای خانواده دارند، روشن عمل کنند. در نتیجه فرزندان نیز از آنها الگوبرداری کنند [۱۸].

ابرازگری هیجان در خانواده

عامل تعیین‌کننده دیگر جو هیجانی خانواده، مقدار هیجان (مثبت و منفی) ابرازشده (کلامی و غیرکلامی) در خانواده می‌باشد. بیشتر پژوهش‌ها بر روی ابرازگری خانواده بر ابرازگری هیجان والدین تمرکز کرده‌اند. باین‌وجود خود ابرازگری هر یک از اعضای خانواده بر ابرازگری کلی خانواده و جو هیجانی خانواده تأثیر دارد. شواهد رو به گسترشی مبنی بر ارتباط ابرازگری هیجانی والدین با پیشرفت هیجانی-اجتماعی کودکان وجود دارد. ابراز هیجانی مثبت والدین با رفتار مناسب اجتماعی، کفایت اجتماعی، درک هیجانی، تهییج‌پذیری مثبت و کیفیت ارتباط والد-فرزندی مرتبط است [۱۹]. از سوی دیگر ابراز هیجان منفی والدین با پیامدهای رشدی ضعیف‌تر از قبیل بیرونی‌سازی رفتار مرتبط است [۲۰]. به‌طوری‌که پژوهش رئا، فکتور، کائو و شافر ۸ (۲۰۲۰) با اندازه‌گیری هیجان ابرازشده والدین برای سنجش جو هیجانی خانواده نشان دادند که رفتارهای انتقادگر از قبیل پس‌زدن، تنبیه‌کردن و پاسخ‌های نادیده گرفتن با مشکلات درونی‌سازی و بیرونی‌سازی در جوانان ارتباط دارد [۲۱]. همچنین از دیدگاه

4 O'Toole, Dadds, Burton, Rothwell & Catts

5 Gilliom

6 Contreras, Kerns, Weimer, Gentzler & Tomich

7 Emotional hijacking

8 Rea, Factor, Kao & Shaffer

کیزنر و کر (۲۰۰۴) استبداد، تحقیر و طرد کردن فرزندان از عواملی هستند که احساس ناکامی و شکست و به تبع آن پرخاشگری را در فرزندان دامن می‌زنند [۲۲].

ارتباط زناشویی

ارتباط زناشویی بعد مرکزی عملکرد خانواده در خانواده‌های دو والدی سنتی است [۲۳] و نقشی مهم در ساختار هیجانی خانواده دارد [۲۴]. کیفیت ارتباط زناشویی بافتی را شکل می‌دهد که در آن کودکان راه‌های سازگار یا ناسازگار مدیریت تعارض‌ها و هیجان‌های مربوطه را فرامی‌گیرند. به‌طوری‌که نتایج پژوهشی نشان داد تعارض زناشویی با مشکل در سازگاری و ناامنی هیجانی کودکان و نوجوانان ارتباط دارد [۵] همچنین رضایت زناشویی بالای مادران با سطوح بالای ابرازگری هیجان‌های مثبت و پیشرفت تحصیلی فرزندان در ارتباط است [۲۵] بای ۱۰ و همکاران (۲۰۱۸) نیز در پژوهشی بر روی پدران به این نتیجه رسیدند که دلبستگی ناایمن پدر در تعامل با تعارض زناشویی پیش‌بینی کننده وجود هیجان‌های منفی در ارتباط پدر-فرزند بود [۲۶].

تأثیرات جو هیجانی خانواده

پژوهش جاودان (۱۳۹۳) نشان داد که جو عاطفی خانواده پیش‌بینی کننده پرخاشگری نوجوانان پسر محسوب می‌گردد. رفتارهای استبدادی خارج از تحمل فرزندان، موجب رفتارهای پرخاشگرانه در آنان می‌شود و توانایی و ظرفیت تسلط بر هیجان‌ها، افکار، ابراز خویش و شناخت احساسات خود و دیگران را نیز کاهش می‌دهد [۲۷]. همچنین جو هیجانی خانواده در شرایط بیماری بر وضعیت بهبود و یا عود بیماری تأثیر می‌گذارد. به‌طوری‌که هیجان ابرازشده نشان‌دهنده شرایط هیجانی خانواده می‌باشد که کیفیت رابطه اعضای خانواده با بیمار را منعکس می‌کند [۲۸]. سایر پژوهش‌ها نیز ارتباط بین جو هیجانی و اشتیاق تحصیلی و حل خلاقانه مسائل را تأیید کرده‌اند. در این راستا مؤمنی، عباسی، پیرانی و مرز (۱۳۹۶) نشان دادند که بین عواطف مثبت و جو عاطفی خانواده با اشتیاق تحصیلی و پیشرفت تحصیلی رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد [۲۹]. دوینگ سه ویژگی عمده از خصلت‌های خانواده که به خلاقیت مربوط هستند را این‌طور بیان کرده است: ۱- تربیت آزادانه کودک ۲- داشتن علایق فکری قوی، گوناگون و گسترده از طرف والدین ۳- داشتن استقلال عاطفی نسبت به کودک از طرف والدین [۳۰] و پژوهش‌ها نیز نشان می‌دهد جو عاطفی درک شده در محیط خانواده با تفکر خلاق رابطه دارد [۳۱، ۳۲].

نتیجه‌گیری

خانواده نقش بسیار مهمی در رشد و سلامت روانی فرزندان ایفا می‌کند، در این میان جو هیجانی خانواده یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین ارکان خانواده در تربیت و رشد فرزندان است. در این مقاله انواع جو هیجانی خانواده (مثبت و منفی) و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده جو هیجانی خانواده (شامل سلامت روان والدین، دلبستگی والد-فرزند، سبک فرزندپروری، ابرازگری هیجانی در خانواده، ارتباط زناشویی) و تأثیرات جو هیجانی خانواده بر پرخاشگری فرزندان، مدیریت بیماری، اشتیاق تحصیلی و تفکر خلاق موردبررسی قرار گرفت. با توجه به مطالب مطرح‌شده، در صورت توجه در به وجود آوردن فضای هیجانی مثبت در خانواده، فرزندان احساس امنیت هیجانی را تجربه خواهند کرد و مشکلات کمتری در تنظیم هیجانی، سازگاری و پرخاشگری خواهند داشت و توانایی حل خلاقانه مسائل و پیشرفت تحصیلی را کسب کرده و در مواقع دچار شدن یکی از اعضا به بیماری می‌توانند بحران پیش‌آمده را به‌خوبی مدیریت کنند.

منابع و مراجع

- [1] A. S. Morris, J. S. Silk, L. Steinberg, S. S. Myers, and L. R. Robinson, "The Role of the Family Context in the Development of Emotion Regulation," (in eng), *Social development (Oxford, England)*, vol. 16, no. 2, pp. 361-388, 2007.
- [2] A. Halberstadt and K. Eaton, "A Meta-Analysis of Family Expressiveness and Children's Emotion Expressiveness and Understanding," *Marriage and Family Review - MARRIAGE FAM REV*, vol. 34, pp. 35-62, 01/01 2002.
- [3] R. Repetti, L. Flook, and J. Sperling, "Family Influences on Development Across the Life Span," in *The Handbook of Life-Span Development* New York: Springer Publishing Company, 2010, pp. 745-775.
- [4] N. Eisenberg, A. Cumberland, and T. L. Spinrad, "Parental Socialization of Emotion," (in eng), *Psychological inquiry*, vol. 9, no. 4, pp. 241-273, 1998.
- [5] A. D. de Silva, M. M. Gao, D. Barni, S. Donato, L. E. Miller-Graff, and E. M. Cummings, "Interparental Conflict on Italian Adolescent Adjustment: The Role of Insecurity within the Family," *Journal of Family Issues* .p. 0192513X20927749, 2020.
- [6] B. Wood *et al.*, "Family Emotional Climate, Depression, Emotional Triggering of Asthma, and Disease Severity in Pediatric Asthma: Examination of Pathways of Effect," *Journal of pediatric psychology*, vol. 32, pp. 542-51, 07/01.۲۰۰۷
- [7] P. Frick and A. Morris, "Temperament and Developmental Pathways to Conduct Problems," *Journal of clinical child and adolescent psychology : the official journal for the Society of Clinical Child and Adolescent Psychology, American Psychological Association, Division 53*, vol. 33, pp. 54-68, 04/01 2004.
- [8] J. E. Champion *et al.*, "Caretaking behaviors by adolescent children of mothers with and without a history of depression," (in eng), *Journal of family psychology : JFP : journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43)*, vol. 23, no. 2, pp. 156-166, 2009.
- [9] G. LaGarde, J. Doyon, and A. Brunet, "Memory and executive dysfunctions associated with acute posttraumatic stress disorder," *Psychiatry research*, vol. 177, no. 1-2, pp. 144-149, 2010.
- [10] Z. Solomon, R. Dekel, and M. Mikulincer, "Complex trauma of war captivity: a prospective study of attachment and post-traumatic stress disorder," *Psychological medicine*, vol. 38 10, pp. 1427-34, 2008.
- [11] B. I. O'Toole, M. Dadds, M. J. Burton, A. Rothwell, and S. V. Catts, "Growing up with a father with PTSD: The family emotional climate of the children of Australian Vietnam veterans," *Psychiatry Research*, vol. 268, pp. 175-183, 2018/10/01/ 2018.
- [12] M. Gilliom, D. S. Shaw, J. E. Beck, M. A. Schonberg, and J. L. Lukon, "Anger regulation in disadvantaged preschool boys: Strategies, antecedents, and the development of self-control," *Developmental Psychology*, vol. 38, no. 2, pp. 222-235, 2002.
- [13] J. M. Contreras, K. A. Kerns, B. L. Weimer, A. L. Gentzler, and P. L. Tomich, "Emotion regulation as a mediator of associations between mother-child attachment and peer relationships in middle childhood," (in eng), *Journal of family psychology : JFP : journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43)*, vol. 14, no. 1, pp. 111-124, 2000/03// 2000.
- [14] N. Darling and L. Steinberg, "Parenting style as context: An integrative model," *Psychological Bulletin*, vol. 1۱۳no. 3, pp. 487-496, 1993.
- [15] E. E. Maccoby and J. A. Martin, "Socialization in the context of the family: Parent-child interaction," in *Handbook of child psychology: Vol. 4: Socialization, personality and social*

- development ; E. Mavis Hetherington ,volume editor, P. H. Mussen and E. M. Hetherington, Eds. 4th ed ed. New York Chichester: Wiley, 1983, pp. 1-101.
- [16] D. Baumrind, "Current patterns of parental authority," *Developmental Psychology*, vol. 4, no. 1, Pt.2, pp. 1-103, 1971.
- [17] L.-G. Lundh, A. Johnsson, K. Sundqvist, and H. Olsson, "Alexithymia, memory of emotion, emotional awareness, and perfectionism," *Emotion*, vol. 2, no. 4, p. 361, 2002.
- [18] K. Croyle and J. Waltz, "Emotional awareness and couples' relationship satisfaction," *Journal of marital and family therapy*, vol. 28, pp. 435-44, 11/01 2002.
- [19] A. Cumberland-Li, N. Eisenberg, C. Champion, E. Gershoff, and R. A. Fabes, "The relation of parental emotionality and related dispositional traits to parental expression of emotion and children's social functioning," *Motivation and Emotion*, vol. 27, no. 1, pp. 27-56, 2003.
- [20] N. Eisenberg *et al.*, "The relations of regulation and emotionality to children's externalizing and internalizing problem behavior," *Child development*, vol. 72, no. 4, pp. 1112-1134, 2001.
- [21] H. M. Rea, R. S. Factor, W. Kao, and A. Shaffer, "A Meta-analytic Review of the Five Minute Speech Sample as a Measure of Family Emotional Climate for Youth: Relations with Internalizing and Externalizing Symptomatology," (in eng), *Child psychiatry and human development*, vol. 51, no. 4, pp. 656-669, 2020/08// 2020.
- [22] J. Kiesner and M. Kerr, "Families, peers, and contexts as multiple determinants of adolescent problem behavior," *Journal of Adolescence*, vol. 27, no. 5, pp. 49۲-۵۰۴, ۴۹۵-۳.
- [23] P. T. Davies, M. L. Sturge-Apple, M. J. Woitach, and E. M. Cummings, "A process analysis of the transmission of distress from interparental conflict to parenting: adult relationship security as an explanatory mechanism," (in eng), *Developmental psychology*, vol. 45, no. 6, pp. 1761-1773, 2009.
- [24] P. R. Amato, "Research on Divorce: Continuing Trends and New Developments," *Journal of Marriage and Family*, vol. 72, no. 3, pp. 650-666, 2010.
- [25] L. C. Froyen, L. E. Skibbe, R. P. Bowles, A. J. Blow, and H. K. Gerde, "Marital Satisfaction, Family Emotional Expressiveness, Home Learning Environments, and Children's Emergent Literacy," *Journal of Marriage and Family*, vol. 75, no. 1, pp. 42-55, 2013.
- [26] S. Bi, E. A. Haak, L. R. Gilbert, M. El-Sheikh, and P. S. Keller, "Father attachment, father emotion expression, and children's attachment to fathers: The role of marital conflict," *Journal of Family Psychology*, vol. 32, no. 4, pp. 456-465, 2018.
- [۲۷] م. جاودان، "رابطه ی خودبازبینی، جو عاطفی خانواده و مهارت های زندگی با پر خاشگری نوجوانان پسر"، *فصلنامه شخصیت و تفاوت های فردی*، جلد ۳، شماره ۵، صفحات ۱۲۵-۱۴۲، ۱۳۹۳.
- [۲۸] م. محسنی، ن. چیمه، ل. پناغی و ن. منصوری، "مقایسه کارکرد خانواده و هیجان ابراز شده در خانواده های بیماران مبتلا به آرتریت روماتوئید و اسکیزوفرنی"، *خانواده پژوهی*، جلد ۲۷، شماره ۷، صفحات ۳۷۳-۳۹۰.
- [۲۹] خ. مومنی، م. عباسی، ذ. پیرانی و م. ب. ک. مرز، "نقش هیجان پذیری و جو عاطفی خانواده در پیش بینی اشتیاق تحصیلی دانش آموزان"، *مجله راهبردهای شناختی*، جلد ۸، شماره ۸، صفحات ۱۵۹-۱۸۲.
- [۳۰] ج. کالاجر، *آموزش کودکان تیزهوش*. ترجمه مهدی زاده و رضوانی، مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.
- [31] J. Kumar and U. Singh, "Creativity as Related to Perceived Family Environment," *International Indian Psychology*, vol. 6, no. 1, pp. 69-80, 2018.
- [۳۲] ز. معین، م. حجازی، ز. مروتی و م. اروجی، "بررسی ارتباط جو عاطفی خانواده و تفکر انتقادی با حل مسئله خلاق در دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی زنجان"، *پژوهش در آموزش علوم پزشکی*، جلد ۱۲، شماره ۱، صفحات ۲۳-۱۴.